

ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

ΑΝΘΡΩΠΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ

ΘΕΑΝΩ Σ. ΤΕΡΚΕΝΛΗ • ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ • ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΩΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Ν. 2121/1993 και τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975)

1η έκδοση: Νοέμβριος 2007

ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ | Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΘΕΑΝΩ Σ. ΤΕΡΚΕΝΛΗ • ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ • ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΩΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

© 2007, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΕ

Εκδόσεις Κριτική

Κεντρική διάθεση: Νευροκοπίου 8, 11855 Αθήνα, τηλ. 210 3469302

e-mail: biblia@kritiki.gr

www.kritiki.gr

ISBN: 978-960-218-545-2

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ Α: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ: ΘΕΩΡΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ, ΜΕΘΟΔΟΙ

1. Ανθρωπογεωγραφία: Βασικές Έννοιες και Θεωρητικές Τάσεις <i>Θ. Σ. Τερκενλή, Θ. Ιωσηφίδης και Ι. Χωριανόπουλος</i>	19
2. Ποσοτικές και Ποιοτικές Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις του Χώρου <i>Π. Κανάρογλου και Θ. Ιωσηφίδης</i>	40
3. Χαρτογραφία και Γεωπληροφορική στην Ανθρωπογεωγραφία <i>Μ. Βαϊτής, Γ. Σιδηρόπουλος, και Ν. Σουλακέλλης</i>	56
4. Η «Εικόνα» του Γεωγραφικού Χώρου <i>Γ. Σιδηρόπουλος</i>	86

ΜΕΡΟΣ Β: ΒΑΣΙΚΑ ΠΕΔΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

5. Πληθυσμιακή Γεωγραφία <i>Ι. Ρέντζος</i>	98
6. Πολιτισμική Γεωγραφία <i>Θ. Σ. Τερκενλή</i>	124
7. Αστική Κοινωνική Γεωγραφία <i>Ι. Χωριανόπουλος</i>	154
8. Φεμινιστικές Προσεγγίσεις στην Ανθρωπογεωγραφία <i>Ν. Βαΐου</i>	178
9. Πολιτική Γεωγραφία <i>Α. Χουλιάρης και Η. Πετράκου</i>	200
10. Μετανάστευση <i>Η. Πετράκου</i>	220
11. Γεωγραφία της Υπαιθρου <i>Θ. Ανθοπούλου και Δ. Γούσιος</i>	234
12. Οικονομική Γεωγραφία: Επιστημολογικές Τομές και Κριτικές Αντιπαραθέσεις <i>Η. Κουρλιούρος</i>	276
13. Βιομηχανική Γεωγραφία <i>Σ. Σκορδίλη</i>	310
14. Γεωγραφία του Τουρισμού <i>Θ. Σ. Τερκενλή και Μ. Κωνσταντόγλου</i>	328

15. Κοινωνικές και Πολιτικές Διαστάσεις του Σχεδιασμού του Χώρου <i>Λ. Βασενχόβεν, και Η. Κουρλιούρος</i>	366
--	-----

ΜΕΡΟΣ Γ: ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

16. Η Πολιτισμική Στροφή και οι μη-Οικονομικοί Παράγοντες στην Οικονομική Γεωγραφία και τη Περιφερειακή Ανάπτυξη <i>Κ. Χατζημιχάλης</i>	409
17. Η Νέα Οικονομική Γεωγραφία (ή Γεωγραφικά Οικονομικά) <i>Α. Ροβολής</i>	422
18. Γεωγραφική Εκπαίδευση και Διδακτική στην Ελλάδα <i>Α. Κλωνάρη</i>	444
19. Η Φύση της Γεωγραφίας: Οικουμενικότητα και Τοπικότητα στις Σχέσεις Κοινωνίας- Φύσης <i>Μ. Μοδινός</i>	466

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΧΡΩΜΩΝ ΣΧΕΔΙΩΝ, ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ	485
---	-----

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο χώρος αποτελεί συστατικό στοιχείο της κοινωνικής οργάνωσης. Σε όποιον πολιτισμό και αν αναφερθούμε η κατανόηση του φιλτράρεται μέσα από δύο βασικές διαστάσεις: αυτή του «χώρου» (πού;) και αυτή του «χρόνου» (πότε;). Το ίδιο ισχύει και για την καθημερινότητά μας. Δεν υπάρχει μη χωρική πλευρά στη ζωή μας. Κατοικούμε σε ένα σπίτι βιώνοντας το διαχωρισμό του δημόσιου από τον ιδιωτικό χώρο, ζούμε σε μια συγκεκριμένη γειτονιά ενός δήμου που ανήκει σε μια νομαρχία και σε μια περιφέρεια. Είμαστε πολίτες ενός κράτους με συγκεκριμένα σύνορα το οποίο συμμετέχει στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι χωρικές αυτές κατηγορίες δεν αποτελούν προϊόντα απρόσκοπτης φυσικής εξέλιξης και δεν είναι δεδομένες. Αντίθετα, η φυσικότητα με την οποία παρουσιάζονται καλύπτει αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις.

Η γεωγραφική οπτική φέρνει στην επιφάνεια τη χωρική διάσταση των δραστηριοτήτων μας. Εναρκτήρια θέση της είναι ότι το «πού» συμβαίνει κάτι πρέπει να ληφθεί υπόψη στη διαδικασία κατανόησης ενός γεγονότος, μιας κατάστασης ή ενός προβλήματος (Cater and Jones, 1989). Οτιδήποτε συμβαίνει «λαμβάνει χώρα». Σε αυτό το ανθρωπογεωγραφικό πε-

ρίγραμμα, την κοινωνική γεωγραφία την απασχολεί ο καθημερινός χώρος των ανθρώπων, όπως αυτός κατασκευάζεται από τις δικές τους δραστηριότητες (Cloeke κ.ά., 2005). Θα πρέπει, όμως, να κάνουμε μια διάκριση. Το ενδιαφέρον της κοινωνικο-γεωγραφικής προσέγγισης επικεντρώνεται λιγότερο στα άτομα και περισσότερο στις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα άτομα και δημιουργούν συνοχή, ανταγωνισμό, κοινωνική διαφοροποίηση και κοινωνικές ομάδες. Η κοινωνική γεωγραφία, με άλλα λόγια, εξετάζει τη σχέση μεταξύ των «κοινωνικών ομάδων» και του «χώρου» που αυτές καταλαμβάνουν και διαχειρίζονται (Jackson, 2000: 753). Στη θεώρηση αυτή το αντικείμενο της έρευνας ξεφεύγει από την εξέταση της φυσικής επιφάνειας της Γης. Η κοινωνική γεωγραφία ασχολείται με «τόπους» ή με το χώρο όπως οργανώνεται από τις κοινωνικές ομάδες και επηρεάζει τις σχέσεις τους (Giddens, 1984). Οι κοινωνικοί γεωγράφοι υποστηρίζουν ότι οι κοινωνικές σχέσεις και ο κοινωνικός χώρος αλληλο-παράγονται και αλληλο-συγκροτούνται (Soja, 1989). Θα σκέφτεστε ήδη ότι παρόμοιους ορισμούς έχετε συναντήσει και στην παρουσίαση των αντικειμένων της οικονομικής, της πολιτικής

και της πολιτισμικής γεωγραφίας. Στην πραγματικότητα τα όρια ανάμεσα στις ανθρωπογεωγραφικές αυτές γνωστικές υπο-περιοχές δοκιμάζονται και αμφισβητούνται συνεχώς. Τα προβλήματα που καλείται να εξετάσει η ανθρωπογεωγραφία είναι ιδιαίτερα σύνθετα για να διαχωριστούν από μόνα τους σε υποκατηγορίες. Η συγκρότηση συγκεκριμένων γνωστικών υπο-περιοχών, όμως, εξυπηρετεί την επικέντρωση του επιστημονικού διαλόγου πάνω σε συγκεκριμένες θεματικές με στόχο την περαιτέρω ανάπτυξή τους. Σε αυτό το πλαίσιο, η κοινωνική γεωγραφία ασχολείται με το ρόλο του χώρου στη συγκρότηση και διαφοροποίηση των κοινωνικών σχέσεων και των κοινωνικών ταυτοτήτων. Ο στόχος της κοινωνικο-γεωγραφικής έρευνας είναι η κατανόηση και η έκθεση των σχέσεων δύναμης που οδηγούν σε κοινωνικές και χωρικές ανισότητες (Pain κ.ά., 2001).

Ο πρώτος αυτός προσδιορισμός αναδεικνύει μια συγκεκριμένη οπτική μέσα από την οποία προσεγγίζεται η σχέση «χώρου» και «κοινωνίας». Η κατανόηση της σχέσης αυτής έχει σημαδευτεί και συνεχίζει να επηρεάζεται από διαφωνίες και παραδειγματικές αλλαγές οι οποίες διαμόρφωσαν τη σημερινή εικόνα της κοινωνικο-γεωγραφικής έρευνας. Για το λόγο αυτόν, το κεφάλαιο θα ξεκινήσει με μια συνοπτική παρουσίαση της εξέλιξης του αντικειμένου της κοινωνικής γεωγραφίας. Στη συνέχεια θα προχωρήσουμε σε πιο επίκαιρες θεματικές εστιάζοντας στα ζητήματα του χωρικού διαχωρισμού και του κοινωνικού αποκλεισμού. Τα παραδείγματα της συγκρότησης των γκέτο του Σικάγο και του εγκλωβισμού μειονοτικών ομάδων στη διαδικασία εθνικής ομογενοποι-

ησης της Θράκης στοχεύουν στο να αναδείξουν τη σημασία των σχέσεων δύναμης στην κοινωνική παραγωγή του χώρου.

2. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

Η εννοιολογική προσέγγιση των σχέσεων «χώρου»-«κοινωνίας» άλλαξε ριζικά την τελευταία εκατονταετία καθώς οι γεωγράφοι των αρχών του 20ού αιώνα δεν εξέταζαν ζητήματα κοινωνικών ανισοτήτων. Η γεωγραφική έρευνα της περιόδου περιοριζόταν στην καταμέτρηση και χαρτογράφηση της γήινης επιφάνειας, αναδεικνύοντας περιγραφικά την ιδιαιτερότητα συγκεκριμένων περιοχών. Η σχέση «χώρου» και «κοινωνικής δυναμικής» διερευνήθηκε αρχικά από τους θεωρητικούς της σχολής του Σικάγο στον Μεσοπόλεμο, και αναπτύχθηκε περαιτέρω μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στο πλαίσιο μιας γενικότερης θετικιστικής τάσης στις κοινωνικές επιστήμες. Η γεωγραφική έκφραση του θετικισμού κινήθηκε προς την αναζήτηση και διατύπωση χωρικών νόμων που αξίωναν καθολική ισχύ και εφαρμογή (Johnston, 1991· Unwin, 1992). Καθοριστικό ρόλο στη θετικιστική στροφή της γεωγραφίας έπαιξε η ανάπτυξη νέων ποσοτικών μεθόδων έρευνας. Η χρήση πολυμεταβλητών στατιστικών τεχνικών επέτρεψε την κατηγοριοποίηση και το διαχωρισμό των αστικών, κυρίως, περιοχών στη βάση συγκεκριμένων ποσοτικών συσχετισμών, αλλά και τη δημιουργία χωρικών μοντέλων που υποστηρίχθηκε ότι διέπουν οικουμενικά τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Οι σχέσεις «χώρου»-«κοινωνίας» αναζητήθηκαν μέσα από την καταμέτρηση των διαφορών ανάμεσα σε

περιοχές. Η προσέγγιση της «παραγοντικής οικολογίας» (factorial ecology) αποτελεί παράδειγμα αυτής της προσπάθειας.

Χρησιμοποιώντας δημογραφικά και κοινωνικο-οικονομικά στοιχεία από τις πληθυσμιακές απογραφές προσπάθησε να συγκροτήσει, με επαγωγικό τρόπο, γενικότερους κανόνες που να εξηγούν τα βασικά χωρικά χαρακτηριστικά της αστικής κοινωνικής δομής (Johnston, 2000). Ο χώρος, όμως, εδώ γίνεται κατανοητός ως ένας απλός υποδοχέας γεγονότων –το σκηνικό των κοινωνικών δρώμενων– ενώ οι κοινωνικές σχέσεις προβάλλονται ως στατικές, μονοδιάστατες και δεδομένες. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 άρχισε η κριτική στον εννοιολογικό δυϊσμό χώρου - κοινωνίας αλλά και στην καθολικότητα των νόμων της θετικιστικής μεθοδολογίας (Λεοντίδου, 2005).

Εδράζοντας τα επιχειρήματά τους στο διακριτό τρόπο με τον οποίο κάθε κοινωνία οργανώνεται χωρικά, ριζοσπάστες θεωρητικοί προσέγγισαν τις χωρικές ανισότητες ως προϊόντα των σχέσεων κοινωνικής δύναμης. Η στατική καταγραφή και παρουσίαση φαινομένων χωρικής διαφοροποίησης παραγνωρίζει κατ' αυτούς το συγκρουσιακό χαρακτήρα παραγωγής του χώρου, τα οικονομικο-πολιτικά αίτια αλλά και τις κοινωνικές επιπτώσεις των ανισοτήτων (Hubbard, 2004). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της στροφής αποτελούν τα έργα των Harvey (1973) και Castells (1977 και 1983). Ειδικότερα, η δουλεία του Harvey προσωποποιεί το δυναμισμό της στροφής από την ποσοτική στην κριτική γεωγραφική σκέψη. Στο πρώτο του βιβλίο *Η Ερμηνεία στη Γεωγραφία* (1969), ο Harvey μας

προσφέρει μια συστηματική θεωρητική πρόταση για την αναγκαιότητα προσδιορισμού χωρικών νόμων καθολικής ισχύος (Castree, 2004). Τέσσερα χρόνια αργότερα δημοσιεύει το *Πόλη και Κοινωνική Δικαιοσύνη* (1973). Ο νέος «χώρος» του Harvey –τα κτίρια, οι τόποι κατανάλωσης και οι λοιπές απτές μορφές που λαμβάνουν στο έδαφος οι κοινωνικές διαδικασίες– είναι σχετικός και κατασκευασμένος. Οι συστηματικές κοινωνικές πρακτικές, υποστηρίζει, δημιουργούν χώρους, και οι χώροι αυτοί στηρίζουν με τη σειρά τους, τροποποιούν ή περιορίζουν τις κοινωνικές διαδικασίες. Μερικά χρόνια αργότερα αυτή η θεωρητική προσέγγιση του χώρου ονομάστηκε από τον Soja «χωρο-κοινωνική διαλεκτική» (*socio-spatial dialectic*) (Soja, 1989: 78). Η κυρίως αστική κοινωνικο-γεωγραφική έρευνα της περιόδου εστίασε σε ζητήματα κατοικίας, φτώχειας, εγκληματικότητας, κινημάτων και φυλετικών διακρίσεων (Pain κ.ά., 2001).

Η σύγχρονη κοινωνικο-γεωγραφική προσέγγιση διαμορφώθηκε τις δεκαετίες του 1980 και του 1990 σε μια προσπάθεια επανεκτίμησης και ελέγχου των παγιωμένων κοινωνικών κατηγοριών. Η κριτική επικεντρώθηκε στην άποψη ότι υπάρχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά κοινωνικών κατηγοριοποιήσεων (της «τάξης», του «φύλου», και της «φυλής»), αλλά και κοινωνικών ομάδων (μετανάστες, νοικοκυρές, παραβατικοί έφηβοι, ανύπαντρες μητέρες, μουσουλμάνοι, μειονότητες, εργάτες προλετάριοι κ.ά.), που προσδιορίζουν ως ουσιώδη και τα υποκείμενα των ομάδων αυτών. Η «ουσιακρατική» αυτή τυπολογία, υποστηρίχθηκε, αποτελεί αυθαίρετη γενίκευση γιατί αγνοεί τόσο τις συγκεκριμένες βιογραφίες

των ανθρώπων όσο και τη σχεσιακότητα της συγκρότησης των ταυτοτήτων τους (Jackson, 2005).

2.1 Κοινωνικές ταυτότητες και πολιτισμική στροφή

Οι ταυτότητές μας δεν είναι μονοδιάστατες ούτε προσδιορίζονται από «εγγενή» χαρακτηριστικά των κοινωνικών ομάδων. Η διαφορετικότητα μας αναζητείται στην υιοθέτηση πολλαπλών – ενίοτε αντιφατικών και ρευστών («υβριδικών»)– ταυτοτήτων. Ταυτόχρονα, αναγνωρίζεται και η βαρύτητα του πλαισίου συγκρότησης αυτών των ταυτοτήτων, εφόσον δεν δημιουργούμε ανεπηρέαστοι τις δικές μας «αφηγήσεις» (Somers, 1994). Η κοινωνικο-οικονομική μας κατάσταση, το φύλο, η καταγωγή, η εθνικότητα, ο φαινότυπος, οι σεξουαλικές μας προτιμήσεις, ακόμα και η σημασία που έχει η ηλικία μας, αποκτούν νόημα μόνο μέσα από τις κοινωνικές μας σχέσεις. Οι διαφορές μεταξύ μας διαμεσολαβούνται αποτελούν κοινωνικές κατασκευές και αντιστοιχούν σε συγκεκριμένα πολιτισμικά πρότυπα. Συγχρόνως, οι κοινωνικοί αυτοί προσδιορισμοί επηρεάζουν το εύρος και τον προσανατολισμό των δραστηριοτήτων μας αλλά και τα χαρακτηριστικά των ευκαιριών και των προσδοκιών μας (Cloeke κ.ά., 2005). Τα στερεοτυπικά πολιτισμικά πρότυπα, και οι κοινωνικές ομάδες στις οποίες αυτά αναφέρονται, αποτελούν αντικείμενο εξέτασης των κοινωνιολόγων και των κοινωνικών ανθρωπολόγων. Οι κοινωνικοί γεωγράφοι εστιάζουν και προβάλλουν την κεντρική σημασία του χώρου σε διαδικασίες συγκρότησης ταυτοτήτων, στερεοτύπων, διακρίσεων και ανισοτήτων. Ο χώρος είναι και εδώ κοινωνικός και άρα ρευστός και μη στατικός (Massey, 1999). Το «πού» βρισκόμαστε επηρεάζει το εύρος

των κοινωνικών δραστηριοτήτων και ευκαιριών που μας προσφέρονται, αντανακλώντας, αλλά και ενισχύοντας διαδικασίες διακρίσεων. Επίσης, σχετίζεται άμεσα με το τι κατανοούμε και τι αντιμετωπίζουμε ως προβλήματα, τι ευκαιρίες ή εμπόδια μας παρουσιάζονται, τι στάσεις ζωής υιοθετούμε, τι δεν αποδεχόμαστε ή μας αρνούνται (Valentine, 2001). Ο χώρος νοηματοδοτείται από τους ανθρώπους και τις δραστηριότητές τους, και τα νοήματα αυτά διαμορφώνουν τόσο την εικόνα όσο και τη χρήση των περιοχών, επιδρώντας με τη σειρά τους στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο και συγκροτούμε τις ταυτότητές μας. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι κυρίαρχες σχέσεις δύναμης είναι πραγματικά χαραγμένες στο χώρο, επιβάλλοντας συγκεκριμένες αφηγήσεις και εκδοχές γεγονότων και αποκλείοντας άλλες (Gregory, 1994).

Η κοινωνική γεωγραφία εξετάζει τις σχέσεις δύναμης και τις χωρικές διαφοροποιήσεις που αυτές συνεπάγονται. Εστιάζει κυρίως στον αστικό χώρο, επικεντρώνοντας στους λόγους και στις επιπτώσεις των αστικών χωρικών ανισοτήτων. Η εστίαση της κοινωνικο-γεωγραφικής έρευνας στις αστικές περιοχές σχετίζεται με την ένταση των κοινωνικών προβλημάτων που παρατηρούνται στις πόλεις. Η προσφορά της κοινωνικο-γεωγραφικής σκέψης στην προσπάθεια κατανόησης και αντιμετώπισης αυτών των προβλημάτων είναι το επόμενο θέμα που θα μας απασχολήσει.

3. ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΚΟΣ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ

Εξ αποστάσεως προσεγγίζουμε και κατανοούμε τις πόλεις ως συγκροτημένες λειτουργικές ενότητες. Προχωράμε εύκολα σε γενι-

ΕΝΘΕΜΑ 1 Η πολιτική χειραγώγηση του αστικού χώρου

Ο τρόπος λειτουργίας της τραπεζικής αγοράς και η πολιτική επιτοκίων που ακολουθείται επιδρά στην απόφαση για την αγορά ή την ενοικίαση κατοικίας. Υψηλά στεγαστικά επιτόκια επιβαρύνουν δυσανάλογα τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα, περιορίζοντας τις δυνατότητες απόκτησης ιδιόκτητης στέγης. Παράλληλα, η πολιτική που ακολουθείται ως προς την αγορά ενοικίου (ανταγωνιστική, ελεγχόμενη ή και επιδοτούμενη) επηρεάζει το ύψος του τιμήματος που καταβάλλεται για στέγαση και κατευθύνει τους κατοίκους σε περιοχές που απηχούν τις εισοδηματικές τους απολαβές. Παρόμοια επίδραση ασκούν και οι πολεοδομικές και χωροταξικές πολιτικές που προσδιορίζουν τις χρήσεις γης και τα επίπεδα πυκνοτήτων των αστικών περιοχών. Χαμηλοί συντελεστές δόμησης σε συγκεκριμένα τμήματα της πόλης αυξάνουν το κόστος κατασκευής της κατοικίας και λειτουργούν ως εισοδηματικά φίλτρα για τους μελλοντικούς κατοίκους. Επίσης, χρήσεις γης σε αστικά διαμερίσματα που εξαιρούν τις οικονομικές δραστηριότητες, περιχαράκνουν την οικιστική ταυτότητα της περιοχής και αποκλείουν από αυτή μερίδα του εργαζόμενου πληθυσμού.

κά σχόλια χαρακτηρίζοντάς τις ως πλούσιες, βιομηχανικές, τουριστικές, παγκόσμιες, τριτοκοσμικές, ακόμα και ως ανταγωνιστικές. Πλησιάζοντας όμως εγγύτερα ή και ζώντας σε αυτές αντιλαμβανόμαστε ότι το κυρίαρχο γνώρισμά τους δεν είναι η ομοιογένεια αλλά η ποικιλομορφία. Ο δυναμισμός και η ενεργητικότητα της πόλης βασίζεται στη συνεύρεση ανθρώπων και ομάδων με διαφορετικές καταβολές, συμπεριφορές και δραστηριότητες (Cochrane, 2005). Αυτή η διαφορετικότητα εμφανίζεται και στο αστικό τοπίο. Οι πόλεις όπου ζούμε αποτελούνται από ένα μωσαϊκό περιοχών τις οποίες στον καθημερινό λόγο

περιγράφουμε ως εύπορες, μικροαστικές, κεντρικές, πυκνοκατοικημένες, προαστιακές, λαϊκές ή και εργατικές. Η ποικιλομορφία του αστικού τοπίου επηρεάζεται από τις διαφορετικές προτιμήσεις των κατοίκων. Διαμορφώνεται, όμως, κυρίως μέσα από τις ανισότητες που αυτοί βιώνουν.

3.1 Μηχανισμοί κατανομής του οικιστικού χώρου

Η πρώτη μας σκέψη, στην προσπάθεια να εξηγήσουμε τη διαφορετική εικόνα των περιοχών μια πόλης, μας παραπέμπει σε εισοδηματικά κριτήρια και στη δυνατότητα των χωροθετικών επιλογών που αυτά παρέχουν στους πολίτες. Η εισοδηματική διαφοροποίηση ασκεί σημαντική επιρροή, αλλά δεν είναι ο μοναδικός παράγοντας που επηρεάζει την εικόνα της αστικής χωρικής διαστρωμάτωσης. Όπως τονίζει η Λεοντίδου (2001), η χωρική αποκρυστάλλωση των κοινωνικών διαδικασιών περνά μέσα από μια σειρά «μηχανισμών κατανομής του οικιστικού χώρου» που αντανακλούν τις σχέσεις δύναμης ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες. Παραδείγματα τέτοιων μηχανισμών αποτελούν: η αγορά, η κοινότητα, αλλά και οι κρατικές χωρικές πολιτικές.

Το πρώτο από πλεονέκτημα που προκύπτει από την πολιτική χειραγώγηση του αστικού χώρου είναι η προστασία της αξίας των ακινήτων στις πιο εύπορες συνοικίες από πιθανές μελλοντικές υποτιμήσεις της λόγω υποβάθμισης του χαρακτήρα της περιοχής. Μια δεύτερη εξήγηση για την ποικιλία των αστικών περιοχών παραπέμπει στη συμβολική διάσταση των κοινωνικών ταυτοτήτων και στον τρόπο που αυτές προβάλλονται στο χώρο και αναπαράγονται από αυτόν. Η έννοια του «κοι-

ωνικού αποκλεισμού» προσφέρει ένα αναλυτικό πλαίσιο προσέγγισης των λόγων που συντελούν στη δημιουργία αστικών χωρικών πολώσεων.

3.2 Κοινωνικός αποκλεισμός

Οι διαδικασίες που προσπαθεί να προσεγγίσει ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» κινούνται σε δύο διακριτά αλλά αλληλοσχετιζόμενα επίπεδα ανάλυσης (May, 2005). Στο πρώτο επίπεδο εξετάζονται οι ανισότητες στη μετρήσιμη και υλική τους μορφή. Η έρευνα εδώ επικεντρώνεται στη δύσκολη πρόσβαση των λιγότερο ευνοημένων κοινωνικών ομάδων σε πόρους και παροχές (υγείας, παιδείας, στέγασης), αλλά και στις συνεπακόλουθες περιορισμένες ευκαιρίες απασχόλησης και επιλογών που διαθέτουν. Η χωρική διάσταση αυτών των ανισοτήτων εμφανίζεται με τη μορφή διαφορών ανάμεσα στις αστικές περιοχές, που σχετίζονται με την ποιότητα και την πυκνότητα της κατοικίας, τις υποδομές, τις ανέσεις, τις διαθέσιμες υπηρεσίες, αλλά και τις εργασιακές διεξόδους και προοπτικές. Το αποτέλεσμα όλων αυτών συμπυκνώνεται στη δυσχέρεια συμμετοχής των λιγότερο ευνοημένων ομάδων στη κοινωνική διαδικασία, στην πλημμελή άσκηση των δικαιωμάτων τους και, εντέλει, στον αποκλεισμό και την περιθωριοποίησή τους (Levitas, 2004).

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η έννοια παρέχει το πλαίσιο για να εξεταστούν οι σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες. Όπως τόνισε ο Μαλούτας (1992), ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν αποτελεί τον καθαυτό στόχο ατομικών ή ομαδικών πρακτικών. Η κοινωνική κινητικότητα, όμως, γίνεται κατανοητή μόνο σε σχέση

με τις ομάδες και τα άτομα που βρίσκονται σε ιεραρχικά χαμηλότερο επίπεδο κοινωνικής, επαγγελματικής και οικιστικής καταξίωσης. Με αυτό τον τρόπο η «απόσταση» ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες, αλλά και στις περιοχές που κατοικούν, αποκτά συμβολικό περιεχόμενο, ενώ η «διαφορά» ανάγεται σε αυτοσκοπό και προστατεύεται.

Η κοινωνικο-γεωγραφική εκδοχή της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού άντλησε πρόσφατα υλικό κατανόησης και από το ψυχαναλυτικό πεδίο. Η έρευνα του Sibley (1995) παρατήρησε τις πρακτικές χωρικής απομάκρυνσης και απομόνωσης πληθυσμιακών ομάδων στον αστικό ιστό, εστιάζοντας στους Τσιγγάνους και στους Inuit. Στη συνέχεια συσχέτισε τις χωρικές αποστάσεις ανάμεσα στις αστικές κοινωνικές ομάδες με τη διαδικασία συγκρότησης ατομικής ταυτότητας. Οι ταυτότητές μας, υποστήριξε, διαμορφώνονται στη βάση μιας διαρκούς διαδικασίας διαφοροποίησης ανάμεσα σε αυτούς που θεωρούμε ότι μας μοιάζουν και σε αυτούς που διαφέρουν από εμάς, τους «άλλους». Η διατήρηση της διαφοράς ανάμεσα σε εμάς και στους «άλλους» αποτελεί μέρος της προσπάθειάς μας για τη διαφύλαξη μιας καθαρής και συνεκτικής εικόνας του εαυτού μας. Στη διαδικασία αυτή συγκεκριμένα άτομα ή κοινωνικές ομάδες κατασκευάζονται ως ξεχωριστό σώμα και αντιμετωπίζονται ως «απειλή» για το κυρίαρχο κοινωνικό πρότυπο. Η χωρική απομόνωση των κοινωνικών ομάδων μέσα στον αστικό ιστό αποτελεί έναν από τους τρόπους διατήρησης αυτής της διάκρισης. Η έρευνα του Sibley, με άλλα λόγια, φώτισε τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνική κατασκευή του χώρου περνά μέσα από διαδικασίες εσωτε-

ΕΝΘΕΜΑ 2 Ετερότητες και χώρος

Τριάντα και πλέον χρόνια πέρασαν άκαρπα από την πρώτη δημόσια συζήτηση για τη δημιουργία μουσουλμανικού χώρου λατρείας στην Αθήνα. Ο σχολιασμός του Αρχιεπισκόπου Αθηνών στην πρόταση για χωροθέτηση τεμένους στο Μοναστηράκι παρουσιάζει χαρακτηριστικά το πλαίσιο που προσδιόρισε αυτή την απουσία. Όπως φέρεται να δήλωσε ο κ. Χριστόδουλος: «Δεν μπορεί να γίνει τζαμί στο Μοναστηράκι. Είναι το ιστορικό κέντρο της Αθήνας. Υπάρχουν και λόγοι ασφαλείας καθώς στην περιοχή κυκλοφορούν χιλιάδες τουρίστες. Φανταστείτε τι θα γίνεται τις Παρασκευές όταν θα έχουν λειτουργία» (*Καθημερινή*, 16/04/2006). Η αρνητική στάση της αρχιεπισκοπής υπογραμμίζει τον τρόπο με τον οποίο η συγκρότηση του χώρου στην Ελλάδα τονίζει την κυρίαρχη εικόνα της χώρας ως ορθόδοξης, εξοβελίζοντας άλλα νοήματα και ομάδες από αυτήν. Η διαδικασία αυτή αποδίδει στους μουσουλμάνους ομοιογενή παραβατικά και τρομοκρατικά χαρακτηριστικά. Ταυτόχρονα συγκροτεί και την ομάδα ταυτότητας –τους Έλληνες ορθόδοξους πιστούς– ως ομοιογενή αλλά και απειλούμενη (Κυριακάκης και Μιχαηλίδου, 2006).

Το δεύτερο παράδειγμα αφορά τις αντιδράσεις κατοίκων αστικών περιοχών στη δημιουργία κοινωνικών υπηρεσιών που εξυπηρετούν στιγματισμένες κοινωνικές ομάδες (ψυχιατρεία, φυλακές, κέντρα θεραπείας εξαρτημένων ατόμων). Οι διαστάσεις της αντίδρασης, μάλιστα, παίρνουν πολλές φορές τη μορφή κοινωνικού κινήματος με την τοπική πολιτική ηγεσία να πρωτοστατεί σε διαδηλώσεις και να στηρίζει καταλήψεις των επίμαχων χώρων (Fainstein και Hirst, 1995). Η διετής κατάληψη (2002-2004) κτιρίου στη Θεσσαλονίκη προοριζόμενο για χρήση από Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων (ΚΕ.Θ.Ε.Α.), αλλά και η απόπειρα εμπρησμού της υπό κατασκευή μονάδας του ΚΕ.Θ.Ε.Α. στην Αλεξανδρούπολη (2003) αποτελούν μερικές από αυτές τις περιπτώσεις. Οι «άλλοι» που απειλούν την τοπική κοινωνία είναι σε αυτή την περίπτωση οι «χρήστες», και οι κινητοποιήσεις στοχεύουν στη χωρική απομάκρυνσή τους από την περιοχή. Το ενδιαφέρον των συγκεκριμένων περιπτώσεων βρίσκεται στο ότι η μετέπειτα λειτουργία των κέντρων κατέδειξε τη σημασία τους ως μονάδες αρωγής σε περιοχές με ανάλογα προβλήματα, αμβλύνοντας τις αντιδράσεις των κατοίκων (*Ελευθεροτυπία*, 22/07/2006).

ρικής αναζήτησης και επιβεβαίωσης, αλλά και τους λόγους για τους οποίους μορφές χωρικού διαχωρισμού προστατεύουν και υποστηρίζουν την ύπαρξη κοινωνικών ανισοτήτων και ορίων (Mahtani, 2004).

Η παραγωγή της ετερότητας (η συγκρότηση του «άλλου», ο στιγματισμός και η δαιμονοποίηση κοινωνικών ομάδων) κατασκευάζεται μέσα από τη δημιουργία στερεοτύπων που παγιώνουν μονομερείς και σχηματικές αντιλή-

ΕΝΘΕΜΑ 3

Δείκτες χωρικού διαχωρισμού

Υπάρχουν αρκετοί δείκτες ποσοτικού προσδιορισμού της έντασης του χωρικού διαχωρισμού. Ο Δείκτης Ανομοιότητας (Index of Dissimilarity) εκτιμά την κατανομή δύο διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων σε συγκεκριμένα τμήματα (διαμερίσματα, δήμους) μιας πόλης. Με κλίμακα από 0-100 οι τιμές υπολογίζουν το ποσοστό της πληθυσμιακής ομάδας που πρέπει να αλλάξει χώρο κατοικίας ούτως ώστε να αμβλυθεί η δυσανάλογη συγκέντρωσή της σε μια περιοχή. Χαμηλές τιμές αποτελούν ένδειξη μειωμένων διαχωριστικών τάσεων, ενώ τιμή 100% υποδηλώνει απόλυτο διαχωρισμό.

Αν υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι μια πόλη αποτελείται από 90% λευκό και 10% μαύρο πληθυσμό, η έλλειψη διαχωριστικών τάσεων υπονοεί παρόμοιες πληθυσμιακές αναλογίες σε όλα τα αστικά διαμερίσματα. Αν όμως, σε ένα διαμέρισμα ο μαύρος πληθυσμός συγκροτεί το 80% του συνόλου, τότε ο δείκτης ανομοιότητας για τη συγκεκριμένη ομάδα προσδιορίζεται στο 70%, καταδεικνύοντας το ποσοστό εκείνο που δεν θα όφειλε να ζει εκεί αν δεν υπήρχαν διαχωριστικές τάσεις. Θα πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι η ευαισθησία και η ακρίβεια με την οποία ο δείκτης υπολογίζει την ένταση του διαχωρισμού επηρεάζεται από τον προσδιορισμό των χωρικών ενότητων της μέτρησης. Τα αποτελέσματα σε επίπεδο γειτονίας μπορεί να εμφανίζουν υψηλές τιμές ανομοιότητας, ενώ σε επίπεδο διαμερίσματος η διαφορά αυτή μπορεί να έχει αμβλυθεί και να μην εμφανίζεται (Pacione, 2001).

πεις για τον τρόπο ζωής των «διαφορετικών» κοινωνικών ομάδων (Hubbard, 2005). Ακραία παραδείγματα διεκδίκησης και εφαρμογής της χωρικής απόστασης από τις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες αποτελούν τα στρατόπεδα συγκέντρωσης των Εβραίων στη ναζιστική Γερμανία, αλλά και των Παλαιστινίων στο σύγχρονο Ισραήλ. Ηπιότερες μορφές εμφανίζονται στις απόλυτα απομονωμένες και προστατευμένες «συνοικίες-φρούρια» (gated communities) των εύπορων στρωμάτων, με παραδείγματα στις μεγαλουπόλεις των ΗΠΑ και της Νότιας Αφρικής. Στην Ελλάδα, παρατηρούμε τις αποκλεισμένες έως τα μέσα της

δεκαετίας του 1990 περιοχές των Πομάκων στη Θράκη, αλλά και τη συνεχιζόμενη άτυπη άρνηση αποδοχής των Τσιγγάνων στις αστικές περιοχές, δημιουργώντας μια περιφερόμενη (ανέστια) κοινωνική ομάδα. Χωρικοί αποκλεισμοί μικρότερης έντασης αλλά ιδιαίδους σημασίας παρατηρούνται καθημερινά. Το Ένθεμα 2 παραθέτει δύο επίκαιρα παραδείγματα αυτής της κατηγορίας.

Οι περιπτώσεις που αναφέρονται στο Ένθεμα 2 αναδεικνύουν το δυναμισμό, την επικαιρότητα και τη σημασία της χωρικής προσέγγισης στην προσπάθεια κατανόησης και αντιμετώπισης κοινωνικών προβλημάτων. Οι ενότητες

που ακολουθούν διευρύνουν τη συζήτηση για τις χωρικές διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού εστιάζοντας σε φαινόμενα χωρικού διαχωρισμού των μειονοτήτων. Ως «μειονοτικές» χαρακτηρίζονται οι πληθυσμιακές ομάδες που προσδιορίζονται στη βάση της φυλής, της θρησκείας, των πολιτισμικών τους ιδιαιτεροτήτων και της εθνοτικής τους καταβολής. Ο όρος «χωρικός διαχωρισμός» σε αυτό το πλαίσιο αναφέρεται στη μη ομοιόμορφη κατανομή της μειονοτικής ομάδας στον αστικό οικιστικό ιστό σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό (Knox and Pinch, 2006). Σε πολλές περιπτώσεις η απόσταση που χωρίζει τις κοινωνικές ομάδες εμφανίζεται και σε μετρήσιμη μορφή, παρέχοντας ένα ακόμα εργαλείο για την κατανόηση της έντασης των συγκρούσεων στο χώρο. Στο Ένθεμα 3 παρουσιάζεται ένας από τους πιο διαδεδομένους τρόπους υπολογισμού της.

Ο Δείκτης Ανομοιότητας συναντά ευρεία εφαρμογή σε έρευνες φυλετικού διαχωρισμού. Αυτό είναι και το θέμα που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια. Το επόμενο μέρος του κεφαλαίου διαπραγματεύεται την έννοια της φυλής και της συγκρότησης φυλετικού χώρου

στις πόλεις. Η περίπτωση των γκέτο της περιοχής του Σικάγο στοχεύει στο να παρουσιάσει ένα ακραίο παράδειγμα διαχωρισμού αναδεικνύοντας τη σημασία της συμβολικής διάστασης των κοινωνικών ταυτοτήτων αλλά και την πολυπλοκότητα των μηχανισμών κατανομής του οικιστικού χώρου.

4. ΦΥΛΕΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Ο όρος «φυλή» είναι σαφώς αναγνωρίσιμος. Τον συναντάμε στις καθημερινές μας συναναστροφές, και η χρήση του προξενεί πάντα ένα αίσθημα αμηχανίας, αιτία της οποίας είναι ότι η «φυλή» δεν αναγνωρίζει απλώς τις φυσιολογικές διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στους ανθρώπους. Προχωρώντας πέρα από αυτό, υπονοεί ότι στη βάση των παραπάνω διαφορετικών χαρακτηριστικών οι άνθρωποι είναι δυνατόν να διαιρεθούν σε διακριτές ομάδες (φυλές, ράτσες). Οι κοινωνικές διαστρωματώσεις, ανομοιότητες και ανισότητες, υποστηρίζεται, αντανακλούν αυτές τις φυσιολογικές διαφορές (Jackson, 1989: 132-133). Η προβολή του φυλετικού επιχειρήματος στα άτομα και στις κοινωνικές ομάδες ανάγει κάθε διαφορετική στάση, αποκλίνουσες συμπερι-

ΕΝΘΕΜΑ 4

Ανθρωπομετρία

Η ανθρωπομετρία αποτέλεσε προσπάθεια συγκρότησης επιστημονικοφανών επιχειρημάτων που συσχέτιζαν τα χαρακτηριστικά του σώματος με τα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς και των ικανοτήτων. Η χρήση της κορυφώθηκε τον 19ο αιώνα στην «εγκληματολογία» και την «ανθρωπολογία» και συντέλεσε στη δημιουργία στερεοτυπικών αντιλήψεων που κατηγοριοποιούσαν βιολογικά, κοινωνικά και χωρικά τον πληθυσμό (βλ. Χάρτη 1).

Πηγή: ("Anthropometry"- Wikipedia, 2007)

φορές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, σε έμφυτες βιολογικές προδιαθέσεις. Ουσιαστικά, οι ισχυρισμοί αυτοί στηρίζονται στην ιδέα του «κοινωνικού δαρβινισμού», η οποία μεταφέρει στο κοινωνικό πεδίο τη θεωρία για τον ανταγωνισμό των ειδών και τη φυσική επικράτηση των ισχυρότερων (Storey, 2005).

Οι διακρίσεις ανάμεσα στα έμβια είδη είναι χρήσιμες σε επιστήμες όπως η ζωολογία· δεν έχουν όμως τίποτα να προσφέρουν στις ανθρωπιστικές και στις κοινωνικές επιστήμες. Αναλογιστείτε απλώς τις διάφορες «φυλές» που προβάλλονται κατά καιρούς και τον δύναμι άπειρο αριθμό «διασταυρώσεων» μεταξύ τους. Σε ποια φυλή ανήκουν οι απόγονοι; Βι-

Χάρτης 1: Κρανιομετρία στην Ευρώπη.

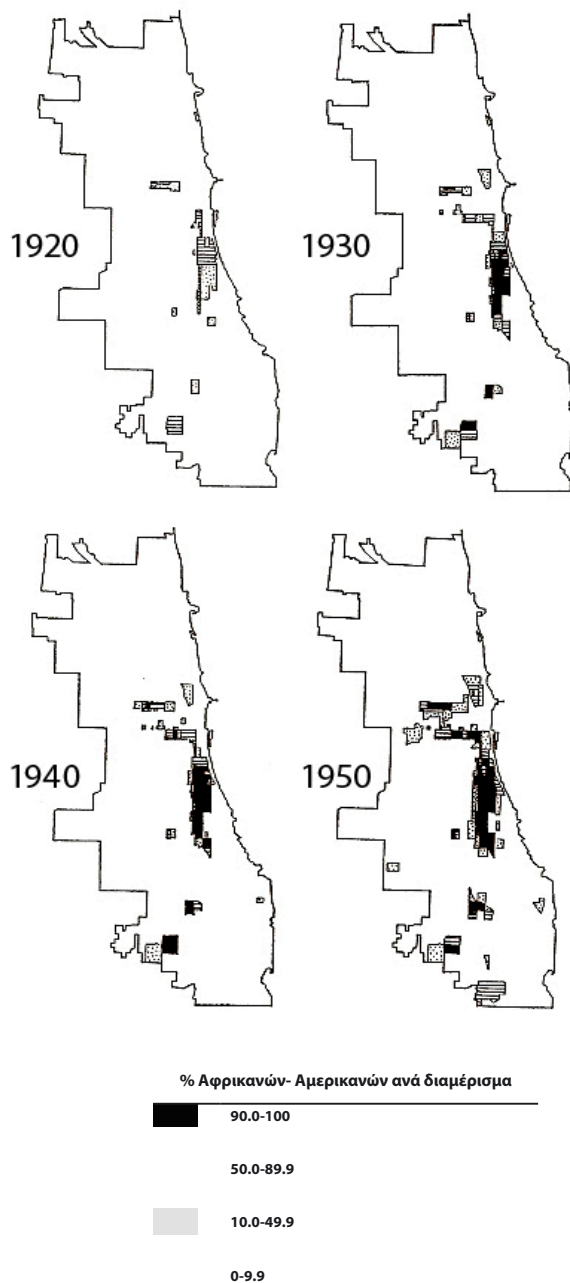
Πηγή: (Ripley, 1899, στο «Scientific Racism»- Wikipedia, 2007)

ολογικά, λοιπόν, υπάρχει ένα ανθρώπινο είδος με φαινοτυπικές διαφορές. Κοινωνικά, όμως, ο ρατσισμός αποτελεί υπαρκτό πρόβλημα.

Ωθούμενος από εγγενείς ψυχολογικές συνιστώσες της ανθρώπινης συμπεριφοράς (φόβος του «άλλου», ανασφάλεια ενώπιον της διαφορετικότητας), ο ρατσισμός κατασκευάζε-

ται κοινωνικά. Συγκεκριμένες συνθήκες καλλιεργούν ιδιαίτερες προκαταλήψεις και οδηγούν σε κοινωνικά προσδιορισμένες μορφές διακρίσεων. Η χωρική διάσταση αυτών των προκαταλήψεων έχει βαθιές ρίζες. Στοιχεία αναγωγής της πολιτισμικής διαφορετικότητας και των ικανοτήτων στα χαρακτηριστικά του γεωγραφικού χώρου εμφανίζονται τόσο στην κλασική Ελλάδα όσο και στον Διαφωτισμό. Στο βιβλίο του *Το Πνεύμα των Νόμων* (1748), για παράδειγμα, ο γάλλος διαφωτιστής Montesquieu άντλησε από τις προσεγγίσεις του Ιπποκράτη και του Αριστοτέλη και ανέπτυξε ένα επιχείρημα περιβαλλοντικού προσδιορισμού που τόνιζε την αξιακή ανωτερότητα του κέντρο-ευρωπαϊκού πολιτισμού (Livingstone, 2000). Αφού τόσο τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, αλλά και οι κοινωνικές πρακτικές, αντιλήψεις και συνήθειες των ανθρώπων διαφέρουν στη βάση των κλιματολογικών χαρακτηριστικών της περιοχής τους, υποστήριξε, οι νόμοι οφείλουν να αναγνωρίσουν αυτή τη διαφορετικότητα (Montesquieu, 2006). Αργότερα, τον καιρό της αποικιοκρατίας (19ος αιώνας), έγινε πολιτική εκμετάλλευση της έννοιας της φυλής σε μια προσπάθεια νομιμοποίησης των εξουσιαστικών σχέσεων και της οικονομικής αφαίμαξης των κυριαρχούμενων περιοχών. Η γενοκτονία ιθαγενών πληθυσμών στην Αμερική και την Αυστραλασία έγινε κάτω από τον μανδύα του «εκπολιτισμού των αγρίων», ενώ η μεταφορά σκλάβων αποτέλεσε αναπόσπαστο μέρος των εμπορικών ανταλλαγών μεταξύ της βόρειας Ευρώπης, της δυτικής Αφρικής και της Αμερικής.

Τα ιστορικά αυτά γεγονότα, δημιουργώντας ταυτότητες και ετερότητες, εξακολουθούν

Χάρτης 2 : Η δημιουργία γκέτο στο Σικάγο (1920-1950)

Πηγή: (Duncan και Duncan, 1957, στο Barke και Fuller, 2001: 104)

να επηρεάζουν τις σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες. Η ανταπόκριση της αγοράς εργασίας στους ανειδίκευτους μετανάστες που ήρθαν στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια

αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα. Η επαγγελματική τους διαφοροποίηση με βάση την υπηκοότητα (Καβουνίδη, 2004) πηγάζει από στερεότυπες πεποιθήσεις που συνδέουν μονοσήμαντα τις εργασιακές κλίσεις και δεξιότητες με την εξωτερική εμφάνιση και τον τόπο προέλευσης¹. Οι φυλετικές διακρίσεις, όμως, δεν προβάλλονται απλά και μόνο στις περιοχές του πλανήτη αναπαράγοντας αυθαίρετες γενικεύσεις και ανισότητες. Ο ρατσισμός παράγει συγκεκριμένο χώρο.

4.1 Βορειοαμερικανικά γκέτο:

αόρατα τείχη

«Το να βρίσκεσαι στο περιθώριο είναι σαν να είσαι μέρος του συνόλου αλλά εκτός του κυρίου σώματος. Ως μαύροι Αμερικανοί μιας μικρής πόλης του Κεντάκι, οι γραμμές του τρένου αποτελούσαν καθημερινή υπενθύμιση της περιθωριακότητάς μας. Απέναντι από τις γραμμές υπήρχαν πλακόστρωτοι δρόμοι, μαγαζιά που δεν μπορούσαμε να μπουέ, εστιατόρια στα οποία δεν μπορούσαμε να κάτσουμε, και άνθρωποι που δεν μπορούσαμε να τους κοιτάξουμε κατάματα. Απέναντι από τις γραμμές υπήρχε ένας κόσμος όπου μπορούσαμε να δουλέψουμε ως υπηρέτριες, θυρωροί, πόρνες, στο βαθμό που παραμέναμε στο χώρο των υπηρεσιών. Μπορούσαμε να μπουέ σε αυτόν τον κόσμο, αλλά δεν μπο-

1 Πρόσφατη έρευνα του «Παρατηρητήριου Απασχόλησης» ανέδειξε την ανά υπηκοότητα επαγγελματική διαφοροποίηση των μεταναστών στην Ελλάδα. Στις οικοδομικές δραστηριότητες, για παράδειγμα, ιδιαίτερα έντονη παρουσία εμφανίζουν οι άνδρες από τις χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, ενώ οι μετανάστες από τις χώρες της Ασίας (Πακιστάν, Ινδία, Φιλιππίνες) και της Αφρικής (Αίγυπτος) συγκεντρώνονται κυρίως σε βιοτεχνικά/βιομηχανικά επαγγέλματα (βλ. Καβουνίδη, 2004: 65-66).

ρούσαμε να ζήσουμε εκεί. Έπρεπε πάντα να επιστρέψουμε στο περιθώριο, να περάσουμε τις γραμμές του τρένου και να πάμε στις παράγκες και τα παρατημένα σπίτια στην άκρη της πόλης» (Hooks, 1984: 9, στο Hubbard 2005: 259).

Ανάμεσα στον 16ο και στον 19ο αιώνα ένας πληθυσμός της τάξης των 10-12 εκ. σκλάβων μεταφέρθηκε από τη δυτική ακτή της Αφρικής στις αγροτικές ζώνες (φυτείες) της Βραζιλίας, των νησιών της Καραϊβικής και των νότιων πολιτειών των ΗΠΑ (Davis, 2006). Εστιάζοντας στις ΗΠΑ στο τέλος αυτής της περιόδου, παρατηρούμε αρχικά την επίσημη κατάργηση της δουλείας (1865), και λίγο αργότερα τη στροφή του αγροτικού τομέα σε νέες καλλιέργειες εντάσεως κεφαλαίου. Ως συνέπεια, οι ανάγκες σε εργαζόμενους που εμφανίστηκαν στις ταχύτατα αναπτυσσόμενες βιομηχανίες του βορρά προσέδλκυσαν το διαθέσιμο από την αγροτική παραγωγή εργατικό δυναμικό, δημιουργώντας ισχυρά κύματα εσωτερικής μετανάστευσης. Από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1960, ο μισός σχεδόν αφρικανικής καταγωγής πληθυσμός των ΗΠΑ μετανάστευσε από το νότο στις βόρειες και τις δυτικές πολιτείες για να εγκατασταθεί σε αστικές βιομηχανικές περιοχές (Barke και Fuller, 2001). Οι εσωτερικοί μετανάστες συγκεντρώθηκαν στην πλειοψηφία τους σε συγκεκριμένες περιοχές των πόλεων. Ο Χάρτης 2 παρουσιάζει τη διαδικασία εγκατάστασης των μεταναστών αυτών στο Σικάγο, φανερώνοντας με χαρακτηριστικό τρόπο την ανισοκατανομή τους στον αστικό ιστό.

Αυτό που ουσιαστικά απεικονίζει ο Χάρτης 2 είναι η διαδικασία συγκρότησης του βορειοα-

μερικανικού γκέτο. Ο όρος «γκέτο» χρησιμοποιείται για την περιγραφή μιας συγκεκριμένης αστικής περιοχής όπου η πλειοψηφία των κατοίκων της αποτελείται από ένα μειονοτικό πληθυσμό. Ταυτόχρονα, για να χαρακτηριστεί μια περιοχή ως γκέτο θα πρέπει η πλειοψηφία της μειονοτικής αυτής ομάδας να κατοικεί σε ανάλογα διαχωρισμένες περιοχές του αστικού ιστού² (Hiebert, 2000). Στην περίπτωση του Σικάγο, ήδη από το 1930, το 99% του μαύρου πληθυσμού της πόλης ζούσε σε περιοχές όπου αποτελούσε και το 80% του συνόλου. Πιο πρόσφατα στοιχεία δείχνουν το μέγεθος και τη στασιμότητα του προβλήματος και στις υπόλοιπες πόλεις των ΗΠΑ. Το 1980 ο δείκτης ανομοιότητας για τους Αφρικανούς-Αμερικανούς έφτασε το 82% της σχετικής κλίμακας σε 16 αστικά συγκροτήματα των ΗΠΑ (Massey και Denton, 1993: 77). Η παρατηρούμενη χωρική πόλωση, όμως, δεν εξηγείται στη βάση των εισοδηματικών ανισοτήτων. Όπως έδειξε η έρευνα των Massey και Denton (1993: 86), ο δείκτης ανομοιότητας στις βορειοαμερικανικές πόλεις ήταν ιδιαίτερα υψηλός τόσο για τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα (85.8) όσο και για τις μεσαίες κατηγορίες του μαύρου

2 Ο ρόλος του δεύτερου προσδιορισμού στοχεύει στο να αποσαφηνίσει τη διαφορά ανάμεσα στα «γκέτο» και στους «θύλακες» (enclaves). Στην περίπτωση όπου μόνο τμήμα μειονοτικής ομάδας εμφανίζει δείγμα υπερ-αντιπροσώπευσης σε μια περιοχή, η μορφή συγκέντρωσης δεν είναι κατ' ανάγκη επιβαλλόμενη. Παρότι στην πράξη είναι δύσκολο να διακρίνουμε ανάμεσα σε επιβαλλόμενες και σε πιο εκούσιες μορφές διαχωρισμού, θύλακες εμφανίζουν συνήθως οι πρώτες γενιές των μεταναστών (πχ. ελληνική συνοικία της Αστόρια στη Νέα Υόρκη). Η συνέχιση τους από τμήματα της πληθυσμιακής ομάδας σχετίζεται με την έλευση νέων μεταναστών αλλά και με ζητήματα πολιτισμικής ή και θρησκευτικής συνοχής (Knox και Pinch, 2006).

πληθυσμού (83.2). Στην περίπτωση των γκέτο, λοιπόν, ο ρόλος των δυσμενών διακρίσεων σε βάρος της μειονοτικής ομάδας αποτελεί τον κυρίαρχο μηχανισμό κατανομής εντός του οικιστικού χώρου.

Τα αμερικανικά γκέτο δημιουργήθηκαν μέσα από πρακτικές αποκλεισμού που περιλάμβαναν: α) συμφωνίες ιδιοκτητών ακινήτων που εξαιρούσαν τον μαύρο πληθυσμό από υποψηφίους αγοραστές· β) οργανωμένα μποϊκοτάζ από συλλόγους κατοίκων σε κτηματομεσιτικά γραφεία και καταστήματα που εξυπηρετούσαν μαύρους πελάτες· γ) δημιουργία κοινοτικών ταμείων για την εξαγορά οικοπέδων ή κτιρίων προκειμένου να διατηρηθούν τα σύνορα που καθόριζε το χρώμα του δέρματος· αλλά και μέσα από δ) οργανωμένες επιθέσεις βίας από κατοίκους ενάντια σε αυτούς που τολμούσαν να «εισβάλουν» σε περιοχές λευκών³ (Barke και Fuller, 2001). Ρόλο στην παραγωγή του οικιστικού χώρου διεκδικούν και οι συντελεστές της αγοράς ακινήτων.

Η μειονεκτική θέση της πλειοψηφίας των ανειδίκευτων Αφρικανών-Αμερικανών στην αγορά εργασίας περιόριζε τις δυνατότητες επιλογής κατοικίας σε περιοχές με χαμηλή ποιότητα στέγης (fabric effect). Η ζήτηση κατοικίας στα στενά όρια του μειονοτικού χώρου, όμως, αύξησε τις τιμές των ενοικίων και των ακινήτων. Η ανταπόκριση της αγοράς ήταν άμεση και

πήρε τη μορφή της ελεγχόμενης εξάπλωσης των ορίων του γκέτο. Όπως έχει καταγράψει η βιβλιογραφία, μεσιτικά γραφεία εισήγαγαν οικογένειες μαύρων σε περιοχές λευκών με στόχο να αξιοποιήσουν το φόβο των ιδιοκτητών για επερχόμενη υποβάθμιση της περιοχής και να αγοράσουν τα ακίνητα τους σε χαμηλές τιμές. Έχει παρατηρηθεί ότι, όταν η πληθυσμιακή αλλαγή έφτανε στο 30% του πληθυσμού (όριο αλλαγής - tipping point), επισπεύδονταν οι διαδικασίες εξόδου και διαδοχής. Με τον τρόπο αυτόν τα «χρωματικά» σύνορα επεκτείνονταν σταδιακά ανά οικοδομικό τετράγωνο (blockbusting), ενώ διατηρήθηκε ταυτόχρονα και η ομοιογένεια των περιοχών (Massey και Denton, 1993· Knox και Pinch, 2006).

Οφείλουμε, όμως, να τονίσουμε εδώ ότι οι μειονοτικοί πληθυσμοί δεν πρέπει να προσεγγίζονται ως ομάδες με ομοιογενή οικονομική συμπεριφορά και πολιτισμικά γνωρίσματα. Δείγμα της διαφοροποίησης του πληθυσμού των γκέτο του Σικάγο εμφανίζεται και στο Χάρτη 2 μέσα από τη μεταπολεμική μετακίνηση των πιο εύπορων τμημάτων της μειονότητας σε περιοχές της περιφερειακής ζώνης. Η εμφανής διαδικασία γκετοποίησης που παρατηρείται και σε αυτή την περίπτωση, όμως, καταδεικνύει ότι η οικιστική συγκέντρωση για τη συγκεκριμένη μειονοτική ομάδα αποτελεί αναγκαιότητα και όχι επιλογή.

4.2 Επιπτώσεις των γκέτο

Στους λόγους για την επί δεκαετίες συνεχιζόμενη μειονεκτική θέση των Αφρικανών-Αμερικανών στις πόλεις του αμερικανικού βορρά έχουν περιληφθεί και συζητηθεί οι εξής: α) οι δυσανάλογες, σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό, αρνητικές επιπτώσεις της κοι-

³ Η έλευση μαύρων μεταναστών στο Σικάγο πυροδότησε ταραχές στην πόλη (1919), ενώ τα ανεξέλεγκτα λιντσαρίσματα, οι ξυλοδαρμοί και οι πυρπολήσεις κατοικιών ήταν η απάντηση σε αυτούς που αποφάσιζαν να επιλέξουν για κατοικία τους περιοχή που κατοικούνταν από λευκούς. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις 58 βομβιστικές επιθέσεις που καταγράφηκαν στο Σικάγο σε σπίτια Αφρικανών-Αμερικανών αυτής της κατηγορίας μεταξύ 1917-21 (Massey και Denton, 1993: 35).

ωνοοικονομικής αναδιάρθρωσης στους ανειδίκευτους μαύρους εργάτες που ζουν στο κέντρο της πόλης· β) οι άτυπες αλλά αδιάλειπτες φυλετικές διακρίσεις της αμερικανικής κοινωνίας στην εκπαίδευση και στους χώρους εργασίας· ακόμα και γ) η «γενναιόδωρη» πολιτική του κράτους πρόνοιας, θεωρούμενη από συντηρητικούς κύκλους ως υπεύθυνη διαιώνισης σχέσεων εξάρτησης και απάθειας (Wallace και Wallace, 2000· Wilson, 2003). Ο οικιστικός διαχωρισμός που επιβλήθηκε στη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα αντικατοπτρίζει αλλά και ενισχύει τους παραπάνω περιορισμούς.

Ο οικιστικός διαχωρισμός υποσκάπτει συστηματικά τις κοινωνικο-οικονομικές προοπτικές των Αφρικανών-Αμερικανών. Η χωρική συγκέντρωση των μη ευνοημένων από την οικονομική σφαίρα δημιουργεί προϋποθέσεις κοινωνικής και πολιτισμικής απομόνωσης. Η ματαιότητα των προσπαθειών κοινωνικής ανέλιξης τροφοδοτεί και καταξιώνει μια κουλτούρα αντίστασης («υποκουλτούρα») που υποβαθμίζει τη σημασία της εργασίας και της εκπαίδευσης, ενώ ενισχύει στάσεις και συμπεριφορές που είναι αντίθετες ή και εχθρικές προς τις κυρίαρχες αξίες της οικονομικής καταξίωσης και της επιτυχίας. Με αυτό τον τρόπο, ο χωρικός διαχωρισμός υποστηρίζει τη διαδικασία συγκρότησης ετεροτήτων.

Για την κυρίαρχη κοινωνική ομάδα το γκέτο αντανακλά τα στερεότυπα που συσχετίζουν τη «λευκότητα» με την ευταξία και την αγνότητα, αλλά και την καλλιεργημένη, από την εποχή της αποικιοκρατίας, πολιτισμική ανωτερότητα που προβάλλεται στην ευρωπαϊκή τους καταγωγή. Ο έκνομος εξοβελισμός των

Αφρικανών-Αμερικανών από το συμβατικό κοινωνικό χώρο απορρέει από την «απειλή» που το κοινωνικό σώμα αισθάνεται από την εγγύτητα με τους «άλλους» (Sibley, 1995). Το γκέτο στιγματίζεται ως μια περιοχή-πρόβλημα, και όχι ως μια περιοχή που οι κάτοικοί της έχουν προβλήματα (Storey, 2005).

Για τη μειονοτική ομάδα, η χωρική συγκέντρωση παρέχει δυνατότητες προστασίας από τους «άλλους» ενώ διευκολύνει τη ανάπτυξη και τη λειτουργία δικτύων αλληλοϋποστήριξης και πολιτισμικής συνοχής. Ταυτόχρονα, δημιουργεί τις προϋποθέσεις αντίστασης και συγκρότησης διεκδικητικού πολιτικού λόγου (Pacione, 2001). Η ασφάλεια και η ισχύς, λοιπόν, εν τη ενώσει αλλά και εν τη αποστάσει στον αστικό ιστό. Το αποτέλεσμα αυτής της εξ ανάγκης συμπεριφοράς είναι η εξασθένιση της συνιστώσας εκείνης της αστικής δημιουργικότητας που προκύπτει από την αλληλεπίδραση και τη διαφορετικότητα των κατοίκων της πόλης. Οι εθνικές μειονότητες προσφέρουν ένα ακόμα παράδειγμα των επιπτώσεων αυτών.

5. ΕΘΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Στον καθημερινό λόγο οι όροι «έθνος» και «φυλή» χρησιμοποιούνται εναλλακτικά με ιδιαίτερη ευκολία. Έχουμε ήδη προσεγγίσει την έννοια της φυλής και τις χωρικές της πτυχές, τονίζοντας τις διεργασίες συγκρότησης της διαφορετικότητας, αλλά και της προβολής και της επιβολής της σε μειονοτικές ομάδες. Η γνωριμία μας με τα έθνη ξεκινά από πολύ νωρίς αν σκεφτούμε ότι ακόμα και μέσα από τους σχολικούς χάρτες ο πλανήτης αναπαρίσταται ως μια συλλογή διακριτών χωρών.

Όπως τονίζουν οι Gupta και Ferguson (2006), η χρωματική διαφοροποίηση των χωρών τονίζει την φυσική ασυνέχεια του γεωγραφικού χώρου και προβάλλει ως αυτονόητη την πρόσδεση στα γεωγραφικά τους όρια μιας ξεχωριστής κοινωνίας και ενός ομοιογενούς πολιτισμού. Η σχέση αυτή παρουσιάζεται με απροβλημάτιστο και σχηματικό τρόπο και στην καθημερινή μας ζωή. Βλέπουμε, για παράδειγμα, ένα ταξίδι σε μια ξένη χώρα ως ευκαιρία επαφής με το λαό και την κουλτούρα της περιοχής. Η απλουστευτική αυτή εικόνα της εγγενούς πρόσδεσης ομάδων σε περιοχές, όμως, καλύπτει μόνιμες διαδικασίες διεκδικήσεων και ανακατατάξεων.

Ο πολιτικός χάρτης της Ευρώπης άλλαξε κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα ικανές φορές για να δημιουργηθούν αμφιβολίες για τη «φυσικότητα» και τη μονιμότητα της σχέσης των εθνών με το χώρο. Η αμφισβήτηση αυτής της σχέσης συνεχίζεται και στις μέρες μας. Τα Ηνωμένα Έθνη αναγνώρισαν, την τελευταία μόνο δεκαπενταετία, 33 νέα μέλη στον Οργανισμό ενώ αιτήματα εθνικής αυτοδιάθεσης παρατηρούνται και σε κοντινές σε εμάς χώρες (UN, 2006). Τάσεις αυτονόμησης έχουν καταγραφεί από τους Κοσοβάρους στη Γιουγκοσλαβία, τους Κούρδους στην Τουρκία, τους Βάσκους και τους Καταλανούς στην Ισπανία αλλά και από τους Κορσικανούς στη Γαλλία. Οι παραπάνω διεκδικήσεις ανοίγουν και εδώ το παράθυρο για την εξέταση του χώρου ως πεδίου πάνω στο οποίο προσαρτώνται αλλά και αποκλείονται νοήματα και ομάδες στο όνομα, αυτή τη φορά, της εθνικής ταυτότητας.

Σε ένα πρώτο επίπεδο ο όρος «έθνος» περιγράφει «...μια κοινότητα τα μέλη της οποίας

συνδέονται με αίσθημα αλληλεγγύης που πηγάζει από κοινές πολιτισμικές καταβολές και την ιστορική τους πρόσδεση σε μια περιοχή» (Smith, 2000: 532). Περαιτέρω προσπάθειες αποσαφήνισης της έννοιας συναντούν δυσκολίες. Ο διάλογος για την εθνικότητα έχει εντοπίσει ως ειδοποιά χαρακτηριστικά της τη γλώσσα, τη θρησκεία, τον πολιτισμό ακόμα και τη φυλή. Παραδείγματα πολύγλωσσων, πολυθρησκευτικών ή και πολυπολιτισμικών εθνών, όμως, μετριάζουν το ειδικό βάρος των χαρακτηριστικών αυτών ως συγκροτησιακών της εθνικής ταυτότητας. Η συζήτηση αυτή οδήγησε τον Anderson να δει τα έθνη ως «φαντασιακές κοινότητες» (imagined communities). Όπως τόνισε, «...κανένα μέλος τους δεν θα γνωρίσει ποτέ τα περισσότερα από τα υπόλοιπα μέλη, δεν θα τα συναντήσει ούτε καν θα ακούσει γι' αυτά» (Anderson, 2006: 15). Παρά ταύτα, η αίσθηση του συνανήκειν αναγνωρίζεται στα έθνη. Επαναλαμβανόμενες συμβολικές πράξεις που τελούνται την ίδια στιγμή σε διάφορες περιοχές μιας χώρας, όπως οι εθνικές γιορτές, οι επάρσεις της σημαίας, ο εθνικός ύμνος, ακόμα και τα μεγάλα αθλητικά γεγονότα, δημιουργούν κοινές εμπειρίες και αναφορές και παράγουν την εντύπωση της κοινότητας σε ανθρώπους ξένους μεταξύ τους. Ταυτόχρονα, η εθνική προσέγγιση προωθεί τη φαντασιακή εικόνα της ομοιογενούς και μη-ιεραρχικής (οριζόντιας) αδελφότητας, παραγνωρίζοντας διαφοροποιήσεις, διακρίσεις και ανισότητες που χαρακτηρίζουν τα μέλη της. Η καλλιέργεια ισχυρών συμβόλων που αγγίζουν συναισθηματικές λειτουργίες εξυπηρετεί το σκοπό αυτόν. Η αίσθηση της εθνικής κοινότητας είναι πάντα «ιερή», το

έθνος «ένδοξο» και «ηρωικό», ενώ η χώρα παρομοιάζεται συνήθως με γυναικεία μορφή που παρακινεί τους ιδαλγούς της σε ανάληψη δράσης ή σε προστασία της (Valentine, 2001). Το πιο απτό γνώρισμα των εθνών είναι η εδαφική τους διάσταση. Η ιδεολογία του εθνικισμού συγκεκριμενοποιείται στο αίτημα της πολιτικής αυτοδιάθεσης μέσω της δημιουργίας ενός κράτους με κυριαρχικά δικαιώματα σε μια περιοχή. Οι συννοριακές γραμμές αποτελούν τη γεωγραφική έκφραση αυτής της κυριαρχίας και αντανακλούν πεπειθήσεις για τις ιστορικές καταβολές και τους δεσμούς του έθνους με το χώρο. Η αναφορά στην ιστορία έχει στόχο να τονίσει τη μοναδικότητα της σχέσης του έθνους με τη γη των προγόνων του (πατρίδα) και να νομιμοποιήσει τις κυριαρχικές αξιώσεις. Η επίκληση αυτών των δεσμών αποτελεί πρόσφατη επινόηση (Woolf, 1999).

Η έννοια της κυριαρχίας στο παρελθόν δεν είχε ξεκάθαρη χωρική αναφορά και πολιτική έκφραση. Τα σύνορα των μεσαιωνικών βασιλείων στην Ευρώπη ήταν ρευστά και ασυνεχή, ενώ η πολιτική κυριαρχία με τη μορφή των φέουδων, των τσιφλικιών, των τιμαριών και των δουκάτων εμφάνιζε αλληλοεπικαλύψεις και πολυεπίπεδη άσκηση εξουσιών και αρμοδιοτήτων. Η δυσκολία της στήριξης του αιτήματος της αυτοδιάθεσης μέσω ιστορικών αναφορών αντιμετωπίζεται με ελεγχόμενο φιλτράρισμα και ανασκευή των γεγονότων. Συγκεκριμένα συμβάντα υποτιμώνται ενώ άλλα υπερτονίζονται κατευθύνοντας την οπτική μας προς την ανάδειξη της αναζητούμενης σχέσης. Παραδείγματα αυτής της κατηγορίας αποτελούν τα λεγόμενα εθνικά μνημεία,

όπως οι πυραμίδες της Αιγύπτου ή το αγγλικό Stonehenge που, ενώ είναι δημιουργήματα προγενέστερων κοινωνικών σχηματισμών, προβάλλονται ως ορόσημα της διαχρονικής παρουσίας της εθνικής ομάδας στην περιοχή (Grundy-Warr και Sidaway, 2005).

Η προβολή διεκδικήσεων διαφορετικών εθνών πάνω στην ίδια περιοχή έχει οδηγήσει σε ασυμβίβαστες συγκρούσεις και ένοπλες συρράξεις. Τα σχετικά πρόσφατα γεγονότα στην Κύπρο και τη Γιουγκοσλαβία αναδεικνύουν το μέγεθος της καλλιεργημένης φόρτισης που συνοδεύει τη σχέση του έθνους με τον επικαλούμενο χώρο του. Αντιπαραθέσεις και διαμάχες, όμως, έχουν παρατηρηθεί και εντός των εθνικών συνόρων. Οι γενοκτονίες των Αρμενίων στην Τουρκία και των Εβραίων και των Τσιγγάνων στη ναζιστική Γερμανία αποτελούν ακραίες μορφές προσπάθειες «εκκαθάρισης» του χώρου από κοινωνικές ομάδες που θέτουν υπό αμφισβήτηση την κυρίαρχη εθνική αφήγηση (Sibley, 1995). Όπως τονίζει ο Anderson (2006), όμως, ακόμα και οι πιο μεσσιανικοί εθνικιστές αρνούνται να ονειρευτούν τη μέρα που ολόκληρη η ανθρωπότητα θα ενταχθεί στη δική τους κοινότητα.

Ο συγκεκριμένος και πάντα οριοθετημένος χώρος των συνόρων, ως το πλέον εμπράγματο παράγωγο της εθνικιστικής ιδεολογίας, φωτίζει τους λόγους συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας. Οι εθνικές ταυτότητες στηρίζονται στη φαντασιακή αίσθηση της κοινότητας, η οποία προσδιορίζεται πάντα σε σχέση με κάτι έξω από αυτήν, κάτι το ξένο και ίσως επίφοβο. Η ανάγκη προστασίας (άμυνας, αντίστασης) μιας κοινωνικής ομάδας απέναντι στις τάσεις επικυριαρχίας μιας άλλης ομάδας

Η Γαλλία και η Ελλάδα του Delacroix

έχει προαχθεί ως ένας από τους βασικούς λόγους υιοθέτησης της εθνικής ταυτότητας. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η διεκδίκηση ή η διαφύλαξη της χωρικής κυριαρχίας αποτελεί μέρος των προσπαθειών διατήρησης των σχέσεων κοινωνικής δύναμης (Valentine, 2001). Η εμφάνιση νέων «περιφερειακών» εθνικισμών στη βόρεια Ιταλία και στη Σκωτία, για παράδειγμα, συνοδεύεται και από αιτήματα κατά της ανακατανομής του πλούτου της περιοχής στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες των χωρών τους. Κάτω από αυτό το πρίσμα οι προσπάθειες ελέγχου του εθνικού χώρου εμφανίζουν στοιχεία μιας σχετικά ενσυνείδητης «πολιτικής στρατηγικής» που περιλαμβάνει τις εξής διαστάσεις:

- α. την «υλική» διάσταση της επιφάνειας της Γης·
- β. τη «συμβολική», των ταυτοτήτων που προβάλλονται στο χώρο και αναπαράγονται από αυτόν·
- γ. τη «λειτουργική», της διεκδίκησης και της κυριαρχίας αυτής της επιφάνειας από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες·
- δ. την «ιδεολογική», της συγκάλυψης των σχέσεων δύναμης που ελέγχουν το χώρο και την αναγωγή τους σε φυσικές ιδιότητες της περιοχής (Paasi, 2003).

Ο εθνικός «χώρος» που δημιουργείται αποτελεί πολιτικό-γεωγραφικό παράδειγμα της «χωρικής έκφανσης των σχέσεων κοινωνικής δύναμης» (Sack, 1986 στο Storey, 2005). Το κοινωνικο-γεωγραφικό ενδιαφέρον σε αυτήν τη διαδικασία εστιάζει στις κυριαρχούμενες κοινωνικές ομάδες· σε πληθυσμούς που στη διαδικασία συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας κατασκευάζονται ως διαφορετικοί και

εγκλωβίζονται ως μειονοτικοί στον εθνικό χώρο. Η κατασκευή της ετερότητας και ο αποκλεισμός της μέσα στον ελληνικό εθνικό χώρο είναι το θέμα που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια. Η συγκρότηση της ελληνικής εθνικής συνείδησης διαμορφώθηκε στη βάση της θρησκευτικής/γλωσσικής ιδιαιτερότητας και του αιτήματος της συνταγματικής πολιτείας (Hobsbawm, 2000). Την περίοδο που ακολούθησε την ανεξαρτησία το νεοσύστατο κράτος επιχείρησε να επεκταθεί εδαφικά και προσάρτησε περιοχές με μειοψηφικό ελληνικό στοιχείο. Η προσπάθειες ομογενοποίησης της νέας ελληνικής επικράτειας μέσα από ανταλλαγές πληθυσμών και αλλαγές τοπωνυμίων οδήγησε σταδιακά στη δημιουργία μίας από τις πιο «εθνικά ομοιογενείς» χώρες της Ευρώπης. Μειονοτικές ομάδες που εξαιρέθηκαν από τις Συνθήκες, όμως, παρέμειναν στην ελληνική επικράτεια (Μηλιός, 1997). Η προσάρτηση της Θράκης το 1920 και η μουσουλμανική μειονότητα της περιοχής αποτέλεσαν μια τέτοια περίπτωση.

5.1 Η μειονότητα της Θράκης

Σύμφωνα με την απογραφή που διενήργησε η ελληνική διοίκηση το 1920, ο πληθυσμός της δυτικής Θράκης απαρτιζόταν από 84 χιλιάδες μουσουλμάνους διαφόρων εθνικοτήτων, 68 χιλιάδες Έλληνες, 35 χιλιάδες Βούλγαρους και 4 χιλιάδες λοιπούς (Τσιτσελίκης, 1996: 274-5 στο Μηλιός, 1997). Μέσω των ανταλλαγών πληθυσμού που αποφάσισαν οι αντιμαχόμενες στα πλαίσια των Βαλκανικών Πολέμων χώρες, αποχώρησε από την περιοχή ο βουλγαρικός πληθυσμός ενώ εγκαταστάθηκαν 108 χιλιάδες έλληνες πρόσφυγες, ανεβάζοντας σταδιακά το ποσοστό τους στο 60% επί του

συνόλου (Τρουμπέτα, 2001: 67). Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, και ειδικότερα των νομών Ροδόπης και Ξάνθης, μαζί με την ελληνική μειονότητα της Κωνσταντινούπολης εξαιρέθηκαν από τις μετακινήσεις αυτές. Το καθεστώς που ρυθμίζει τα αστικά και πολιτικά τους δικαιώματα εγγυάται η Διεθνής Συνθήκη της Λοζάνης (1923), και ειδικότερα η ελληνοτουρκική συμφωνία για την «Προστασία των Μειονοτήτων». Ο τρόπος εφαρμογής της Συνθήκης, όμως, ακολούθησε τις διακυμάνσεις και τις αναταραχές που χαρακτηρίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο χώρες.

Σε περιόδους ομαλότητας (1930-55), ενώσεις, σωματεία και σχολεία της μειονότητας έγιναν επίσημα αποδεκτά ως «τουρκικά», αναγνωρίζοντας στους μουσουλμάνους πολίτες το ατομικό δικαίωμα της συλλογικής δράσης (HRW, 1999: Appendix C). Η παροχή δειγμάτων ισοπολιτειακής διακυβέρνησης, όμως, ήταν πρόσκαιρη. Η συνεχής επιδείνωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων μέσα από την εγκαθίδρυση εθνικιστικού δικτατορικού καθεστώτος στην Ελλάδα (1967-74) και την πραξικοπηματική πολιτειακή αλλαγή και την τουρκική εισβολή στην Κύπρο (1973-74) οριοθετούν μια περίοδο καταπάτησης των μειονοτικών δικαιωμάτων με τα εξής κυρίαρχα γνωρίσματα:

- *Στερήσεις υπηκοότητας*: Το Άρθρο 19 του Κώδικα Ιθαγένειας (1955) έδωσε τη δυνατότητα στο ελληνικό κράτος να αφαιρεί την υπηκοότητα από όσους «αλλογενείς» Έλληνες πολίτες είχαν εγκατασταθεί στο εξωτερικό χωρίς δεδηλωμένη πρόθεση επιστροφής (Αλιβιζάτος, 2006). Παρότι ο ακριβής αριθμός δεν είναι γνωστός, υπολογίζεται ότι στο διάστημα που μεσολάβησε ως την

κατάργηση του Άρθρου (1998) γύρω στους 60.000 Έλληνες πολίτες έχασαν με εντελώς αυθαίρετο τρόπο και διαδικασίες την υπηκοότητά τους (ECRI, 2003: 7). Αυτοί ήταν στην πλειοψηφία τους μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης που είχαν μεταναστεύσει στην Τουρκία και τη Γερμανία για σπουδές ή εργασία. Η πρόσφατη κατάργηση του Άρθρου δεν είχε αναδρομική ισχύ αγνοώντας τις περί του αντιθέτου εισηγήσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης (ECRI, 2003: 8).

- *Καθεστώς «μειωμένων δικαιωμάτων»*: Το δικτατορικό Υπουργείο Εξωτερικών (1967-74) ίδρυσε στη Ροδόπη και την Ξάνθη το ονομαζόμενο «Γραφείο Πολιτιστικών Υποθέσεων» με στόχο τον έλεγχο του μειονοτικού πληθυσμού. Στελεχωμένο από ανώτατα στελέχη του Υπουργείου, το «Γραφείο» οργάνωσε άτυπα δίκτυα επιτήρησης συνδεδεμένα με τον κρατικό μηχανισμό, τις τράπεζες και τα επιμελητήρια που έθεταν φραγμούς στις κοινωνικο-οικονομικές δραστηριότητες των μελών της μειονότητας (HRW, 1999). Μέσα από την ενεργοποίηση μιας μεσοπολεμικής διάταξης, που επέβαλε κρατικό έλεγχο στις οικονομικές δραστηριότητες των παραμεθόριων περιοχών, η έκδοση οικοδομικών αδειών, η αγορά ακινήτων, η έγκριση τραπεζικών δανείων αλλά και η έκδοση αδειών επαγγελματικής οδήγησης αποτέλεσε αδιέξοδη διαδικασία για τα μέλη της μειονότητας (Τρουμπέτα, 2001: 49).
- *Πέπλο Σιωπής*: Η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία διέκοψε από το 1951 τη συλλογή στοιχείων στις απογραφές σχετικών με το

θρήσκευμα και τη μητρική γλώσσα των ελλήνων πολιτών, δυσκολεύοντας την παρακολούθηση των κοινωνικο-οικονομικών δεικτών της μειονότητας.

Οι παραπάνω πολιτικές διακρίσεων στοιχειοθετούν προσπάθειες προσάρτησης ενός κυρίαρχου νοήματος σε ένα συγκεκριμένο χώρο μέσα από την απώθηση των υπολοίπων. Οι «Άλλοι» είναι οι μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες, και ο αποκλεισμός τους στοχεύει στην επικυριαρχία της ελληνικής εθνικής αφήγησης στη δυτική Θράκη. Στη διαδικασία αυτή επιχειρήθηκε η εκδίωξη από τις εστίες τους και η κοινωνικο-οικονομική τους περιθωριοποίηση. Τα βήματα προόδου που έχουν σημειωθεί τα τελευταία χρόνια στο θέμα των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας έρχονται να επισκιάσουν νεοεμφανιζόμενες πολιτικές διακρίσεων, η ηπιότερη έκφραση των οποίων δεν μετριάξει τις εθνικιστικές τους καταβολές.

- *Έλεγχος πληθυσμιακών ισορροπιών:* Το Δεκέμβριο του 1990 συστήθηκε το Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής Αποδήμων και Παλινοστούντων Ομογενών Ελλήνων (ΕΙΥΑΠΟΕ) με στόχο την προσέλκυση και τη χωρική κατανομή των ομογενών κυρίως από τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες που επέλεξαν τη μετανάστευσή τους στην Ελλάδα. Τα κέντρα υποδοχής χωροθετήθηκαν αυστηρά σε περιοχές της Θράκης και συνδυστήκαν με ολοκληρωμένα προγράμματα οικιστικής πολιτικής και οικονομικής στήριξης. Υπολογίζεται ότι από τους 155.000 ομογενείς αυτής της κατηγορίας που αφίχθησαν στη χώρα την περασμένη δεκαετία οι είκοσι και πλέον χιλιάδες εγκατασταθή-

καν στη Θράκη (Βουτηρά, 2002: 249-50)

- *Προνομιακές ρυθμίσεις:* Η Εκκλησία της Ελλάδος χορηγεί από το 1999 επίδομα προς τις χριστιανικές οικογένειες της Θράκης οι οποίες αποκτούν τρίτο παιδί. Η δημογραφική στήριξη τμήματος του πληθυσμού στη βάση των θρησκευτικών του πεποιθήσεων από ένα χρηματοδοτούμενο από το κράτος δημόσιο οργανισμό προσβάλλει τις αρχές της ισοπολιτείας (Αλιβιζάτος, 2006).
- *Άρνηση ατομικού αυτοπροσδιορισμού:* Απαγορεύεται εξακολουθητικά η χρήση του επιθέτου «τουρκικός» στην επωνυμία μίας ένωσης ή ενός σωματείου, κάτι που αφορά τον «ατομικό αυτοπροσδιορισμό των μελών» και καταπατά το δικαίωμα των μειονοτικών πολιτών «να δρουν από κοινού με άλλους για την επιδίωξη ενός νόμιμου σκοπού» (Αλιβιζάτος, 2006). Ενδεικτικά αναφέρουμε την κατάργηση με αποφάσεις του Άρειου Πάγου της λειτουργίας της Ένωσης Τούρκων Δασκάλων Δυτικής Θράκης, της Ένωσης Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής (1987) και πιο πρόσφατα της Τουρκικής Ένωσης Ξάνθης (1999) (Τσιτσελίκης, 2002)

Ο χώρος αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό των σχέσεων δύναμης και η κοινωνική του κατασκευή αντανάκλα την ιστορία της περιοχής. Η εξέταση των λόγων για τους οποίους οι διαφορετικές εθνικές ομάδες καταλαμβάνουν διακριτό χώρο στον ιστό των θρακικών πόλεων, για παράδειγμα, μας παραπέμπει στην οθωμανική κυριαρχία και στον τρόπο λειτουργίας των «Μιλιέτ» (εθνότητες). Τα Μιλιέτ αποτελούσαν οργανωμένες θρησκευτικές κοινότητες, αναγνωρισμένες από την κυρίαρχη αρχή,

που έχαιραν αυτονομίας και διοικούνταν από τις αντίστοιχες θρησκευτικές τους αρχές (Clogg, 2002). Ο θρησκευτικά ομοιογενής χώρος που η κάθε κοινότητα καταλάμβανε στην οθωμανική πόλη αποτέλεσε τη βάση για τη συγκρότηση των σύγχρονων αντιθέσεων και αποκλεισμών.

Η συστηματική άρνηση θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως η απόκτηση ακινήτων, περιόρισε την οικιστική διάχυση της μουσουλμανικής μειονότητας στον αστικό ιστό. Επιπλέον, οι πρακτικές αποκλεισμού αναπαρήγαγαν την εργασιακή πρόσδεση των μελών της σε μη παραγωγικές δραστηριότητες παραμορφώνοντας τις οικονομικές δομές της περιοχής (Anagnostou, 2005). Τα παραδοσιακά Μιλιέτ έδωσαν τη θέση τους σε σύγχρονους θύλακες ελέγχου και υπανάπτυξης. Στην Κομοτηνή, για παράδειγμα, η τουρκικής καταγωγής μουσουλμανική κοινότητα αποτελεί το 1/3 του πληθυσμού της πόλης και είναι συγκεντρωμένη στο βόρειο τμήμα του αστικού ιστού. Το ποσοστό ανεργίας που καταγράφεται στην περιοχή είναι διπλάσιο του μέσου όρου, ο γυναικείος πληθυσμός είναι στην πλειοψηφία του εκτός απασχόλησης ενώ τα ποσοστά αναλφαβητισμού ξεπερνούν το 20% (URBAN, 2004). Η πολιτική κινητοποίηση που παρατηρήθηκε στην περιοχή τη δεκαετία του 1980 και οι φραγμοί που ορθώθηκαν στην έκφρασή της στην ελληνική πολιτική σκηνή οδήγησε στη προσκόλληση των προσδοκιών της μειονότητας στη στάση της Τουρκίας. Οι εθνικιστικές εντάσεις που ακολούθησαν συνοδεύτηκαν από καταστροφικές επιθέσεις χριστιανών σε σπίτια και επιχειρήσεις της μουσουλμανικής

συνοικίας με αποκορύφωμα τους βανδαλισμούς της 29/01/1992 και της 16/08/1996. Η διαδικασία «φυσικοποίησης» της ελληνικής ταυτότητας και η χωρική περιχαράκωση της μειονοτικής ομάδας αποτέλεσε ενεργό συστατικό στοιχείο της κατασκευής ετεροτήτων.

6. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το κεφάλαιο αυτό προσπάθησε να αναδείξει τη συνάφεια και τη σημασία της κοινωνικο-γεωγραφικής προσέγγισης στην κατανόηση και την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων. Η χωρική διάσταση αποτελεί μια από τις πιο απτές εκφάνσεις των κοινωνικών ανισοτήτων. Η αναπτυξιακή απόσταση ανάμεσα σε διαφορετικές χώρες, για παράδειγμα, ή και ανάμεσα στις αστικές και στις περιφερειακές περιοχές μιας χώρας καταγράφεται με σαφήνεια στο χώρο. Η συζήτηση που προηγήθηκε εστίασε στις αστικές περιοχές, κυρίως γιατί αυτές προσφέρουν μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές και προβληματικές περιπτώσεις χωρικής πόλωσης. Όπως τονίστηκε, η κοινωνικο-γεωγραφική έρευνα δεν καταγράφει απλώς τις ανισότητες αυτές, αλλά εξετάζει τους λόγους που οι ανισότητες παίρνουν συγκεκριμένες χωρικές μορφές αλλά και πώς αυτές επηρεάζουν στη συνέχεια τις στάσεις και επιδιώξεις των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων.

Αναφερθήκαμε σε έναν αριθμό προσδιοριστικών παραγόντων που εξηγούν σε μεγάλο βαθμό τους λόγους για την ανομοιογένεια του αστικού ιστού. Θα πρέπει να τονίσουμε εδώ, όμως, ότι οι χωροθετικές επιλογές και οι περιορισμοί που αντιμετωπίζουν τα άτο-

μα και οι κοινωνικές ομάδες δεν ρυθμίζονται απόλυτα από αυτούς τους προσδιορισμούς. Αν συνέβαινε αυτό, όλες οι πόλεις των βιομηχανικά ανεπτυγμένων κοινωνιών θα πρόβαλλαν παρόμοιες εικόνες προβλημάτων, αντιθέσεων και αποκλεισμών. Αντίθετα, υπάρχουν πάντα περιθώρια αυτόβουλης ατομικής ή και συλλογικής δράσης τα οποία, όμως, συναρτώνται με αυτούς τους αιτιακούς

προσδιορισμούς δημιουργώντας ιστορικά συγκεκριμένα πλαίσια αστικής ανάπτυξης και διαστρωμάτωσης (Μαλούτας 2002). Το παζλ των λόγων που προσδιορίζουν τις χωρικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες, με άλλα λόγια, συμπληρώνεται μόνο με την εξέταση μιας συγκεκριμένης πόλης σε δεδομένη κοινωνικο-οικονομική και πολιτική συγκυρία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλιβιζάτος, Ν., (2006), *Δικαιώματα χωρίς εκπτώσεις: Η ίση μεταχείριση των μελών της μειονότητας της Θράκης*, ΤΑ ΝΕΑ (23/09/2006: 17).
- Anagnostou, D., (2005), *Deepening democracy or defending the nation? The Europeanisation of minority rights and Greek citizenship*, *West European Politics*, 28, 335-357.
- Anderson, B., (2006), *Imagined communities*, London: Verso.
- Anthropometry, (2007), Wikipedia, <http://en.wikipedia.org/wiki/Anthropometry>, (28/05/2007)
- Βουτηρά, Ε., (2002), «Μετανάστευση στην πατρίδα: παλινοστούντες από την πρώην ΕΣΣΔ ως "εθνικές μειονότητες"», στο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, (επιμ.), *Μειονότητες στην Ελλάδα*, (σελ. 233-259). Αθήνα.
- Barke, M. και Fuller, D., (2001), "Race and ethnicity", στο R. Pain, M. Barke, D. Fuller, J. Gough, R. MacFarlane, και G. Mowl, (επιμ.), *Introducing social geographies* (σελ. 97-119). London: Arnold.
- Castells, M., (1977), *The urban question: A Marxist approach*, London, Edward Arnold.
- Castells, M., (1983), *The city and the grassroots: A cross-cultural theory of urban social movements*, Berkley, University of California Press.
- Castree, N., (2004), "David Harvey", στο P. Hubbard, R. Kitchin και G. Valentine, (Επιμ.), *Key thinkers in space and place* (σελ. 181-188), London, Sage.
- Cater, J. and Jones, T., (1989), *Social geography: An introduction to contemporary issues*, London, Arnold.
- Cloke, P., Crang, P. και Goodwin, M., (2005), *Introducing human geographies*, London, Hodder Arnold.
- Clogg, R., (2003), *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, Αθήνα, Κάτοπτρο.
- Cochrane, A., (2005), "Cities", στο P. Daniels, M. Bradshaw, D. Shaw και J. Sidaway, (Επιμ.), *Human geography: Issues for the 21st century*, Harlow, Pearson Education, (σελ. 213-228).
- ECRI, (2003), *Third report on Greece*, Strasbourg, Council of Europe.
- Davis, D.B., (2006), *Inhuman bondage: The rise and fall of slavery in the new world*, New York, Oxford University Press.
- ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, (22/07/2006), *Φάκελος: Μονάδες OKANA – Ψυχιατρεία. Γιατί αντιδρούν στην ίδρυση τους*, www.enet.gr/online/online_hprint?q=%EF%EA%E1%ED%E1&a=&id=69441692
- Fainstein, S.S. και Hirst, C., (1995), "Urban social movements", στο D. Judge, G. Stoker και H. Wolman, (Επιμ.), *Theories of urban politics*, (σελ. 181-204), London, Sage.
- Giddens, A., (1984), *The constitution of society*, Cambridge, Polity Press.
- Gregory, D., (1994), *Geographical imaginations*, Cambridge MA, Blackwell.
- Grundy-Warr, C., και Sidaway, J., (2005), "The place of the

- nation-state", στο P. Daniels, M. Bradshaw, D. Shaw και J. Sidaway, (Επιμ.), *Human geography: Issues for the 21st century*, (σελ. 422-441), Harlow, Pearson Education.
- Gurta, A. και Ferguson, J., (2006), "Πέρα από την κουλτούρα: Χώρος, ταυτότητα και η πολιτική της διαφοράς", στο Γ. Κυριακάκης και Μ. Μιχαηλίδου, (Επιμ.), *Η προσέγγιση του άλλου: Ιδεολογία, μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική*, (σελ. 71-104), Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Harvey, D., (1973), *Social justice and the city*, London, Edward Arnold.
- Hiebert, D., (2000), "Ghetto", στο Johnston, R.J. Gregory, D. Pratt, G. και Watts, M., (Επιμ.), *The dictionary of human geography*, (σελ. 312-313), Oxford, Blackwell.
- Hobsbawm, E., (2000), *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1884*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.
- HUMAN RIGHTS WATCH, (1999), "Greece: The Turks of Western Thrace", – www.hrw.org/reports/1999/greece
- Hubbard, P., (2004), "Manuel Castells", στο P. Hubbard, R. Kitchin και G. Valentine, (Επιμ.), *Key thinkers in space and place*, (σελ. 72-76), London, Sage.
- Hubbard, P., (2005), "Social inequalities and spatial exclusions", στο P. Daniels, M. Bradshaw, D. Shaw και J. Sidaway, (Επιμ.), *Human geography: Issues for the 21st century*, (σελ. 246-264), Harlow, Pearson Education.
- Jackson, P., (1989), *Maps of meaning: An introduction to cultural geography*, London, Routledge.
- Jackson, P., (2000), "Social geography", στο Johnston, R.J., Gregory, D., Pratt, G. και Watts, M., (Επιμ.), *The dictionary of human geography*, (σελ. 753-754), Oxford, Blackwell.
- Jackson, P., (2005), "Identities", στο P. Clock, P. Crang, και M. Goodwin, (Επιμ.), *Introducing human geographies*, (σελ. 391-399), London, Hodder Arnold.
- Johnston, R.J., (1991), *Geography and geographers*, London, Edward Arnold.
- Johnston, R.J., (2000), "Factorial ecology", στο Johnston, R.J., Gregory, D., Pratt, G. και Watts, M., (Επιμ.), *The dictionary of human geography*, (σελ. 252), Oxford, Blackwell.
- Καβουνίδη, Τ., (2004), *Έρευνα για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των μεταναστών*, Αθήνα, Παρατηρητήριο Απασχόλησης και Ερευνητική-Πληροφορική Α.Ε.
- Καθημερινή*, (16/04/2006), *Τζαμί: Παιανία, Μοναστηράκι ή Ελαιώνας*; – http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_ell_500785_16/04/2006_180894
- Κnox, P. και Pinch, S., (2006), *Urban social geography: An introduction*, Harlow, Pearson Education.
- Κυριακάκης, Γ. και Μιχαηλίδου, Μ., (2006), *Η προσέγγιση του άλλου: Ιδεολογία, μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Λεοντίδου, Λ., (2001), *Πόλεις της Σιωπής: Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Λεοντίδου, Λ., (2005), *Αγεωγράφητος χώρα: Ελληνικά είδωλα στις επιστημολογικές διαδρομές της Ευρωπαϊκής Γεωγραφίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Levitas, R., (2004), «Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και η νέα ντυρκεμινή ηγεμονία», στο Μ. Πετμεζίδου και Χ. Παπαθεοδώρου, (Επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός* (σελ. 202-224), Αθήνα, Εξάντας.
- Livingstone, D., (2000), "Environmental determinism", στο Johnston, R.J., Gregory, D., Pratt, G. και Watts, M., (Επιμ.), *The dictionary of human geography*, (σελ. 212-215), Oxford, Blackwell.
- Mahtani, M., (2004), "David Sibley", στο P. Hubbard, R. Kitchin και G. Valentine, (Επιμ.), *Key thinkers in space and place*, (σελ. 258-263), London, Sage.
- Μαλούτας, Θ., (1992), «Κοινωνικός διαχωρισμός στην Αθήνα», στο Θ. Μαλούτας, και Δ. Οικονόμου, (Επιμ.), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, (σελ. 67-140), Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Μαλούτας, Θ., (Επιμ.), (2002), *Οι Πόλεις: κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας*, ΕΚΚΕ- Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Massey, D., (1999), "Space of politics", στο D. Massey, J. Allen και P. Sarre, (Επιμ.), *Human geography today*, (σελ. 279-294),

- Cambridge, Polity Press.
- Massey, D.S. και Denton, N.A., (1993), *American apartheid: Segregation and the making of the underclass*, Cambridge MA, Harvard University Press.
- May, J., (2005), "Exclusion", στο P. Cloke, P. Crang, και M. Goodwin, (Επιμ.), *Introducing human geographies*, (σελ. 411-421), London, Hodder Arnold.
- Μηλιός, Γ., (1997), «Η διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους και κράτους ως διαδικασία οικονομικής και πληθυσμιακής ομογενοποίησης», στο Κ. Τσιτσελίκης και Δ. Χριστόπουλος, (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα: Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*, (σελ. 281-314), Αθήνα, Κριτική.
- Montesquieu, C., (2006), *The spirit of laws*, – www.constitution.org/cm/sol.htm
- Paasi, A., (2003), "Territory", στο J. Agnew, K. Mitchell και G. Toal, (Επιμ.), *A companion to political geography*, (σελ. 109-22), Malden, Blackwell.
- Pacione, M., (2001), *Urban geography: A global perspective*, London, Routledge.
- Pain, R., Barke, M., Fuller, D., Gough, J., MacFarlane, R. και Mowl, G., (2001), *Introducing social geographies*, London, Arnold.
- Scientific Racism, (2007), Wikipedia http://en.wikipedia.org/wiki/Scientific_racism (28/05/2007)
- Sibley, D., (1995), *Geographies of exclusion*, London, Routledge.
- Smith, G., (2000), "Nation", στο Johnston, R.J., Gregory, D., Pratt, G. και Watts, M., (Επιμ.), *The dictionary of human geography*, (σελ. 532), Oxford, Blackwell.
- Soja, E., (1989), *Post-modern geographies: The reassertion of space in critical social theory*, London, Verso.
- Somers, M.R., (1994), "The narrative constitution of identity: a relational and network approach", *THEORY AND SOCIETY*, 23, 605-649.
- Storey, D., (2005), "Territory, space and society", στο P. Daniels, M. Bradshaw, D. Shaw και J. Sidaway, (Επιμ.), *Human geography: Issues for the 21st century*, (σελ. 404-421), Harlow, Pearson Education.
- Τρουμπέτα, Σ., (2001), *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης: Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα, Κριτική.
- Τσιτσελίκης, Κ., (2002), «Ο κανόνας δικαίου ως έκφραση εθνικής ιδεολογίας. Αδιέξοδα της νομικής αντιμετώπισης των μειονοτήτων στην Ελλάδα», στο , Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Επιμ.) . Αθήνα.
- UN, (2006), *The growth in UN membership 1950-2006*, –www.un.org/Overview/growth.htm, (23/10/2006).
- Unwin, T., (1992), *The place of geography*, Harlow, Longman.
- URBAN, (2004), *Κοινωνική Πρωτοβουλία URBAN II «Κομοτηνή: Βιώσιμη πόλη για όλους 2001-2006»*, Αθήνα, Hellas Urban, –www.urban.gr/images/other/2004progkom.pdf
- Valentine, G., (2001), *Social geographies: Space and society*, Harlow, Pearson Education.
- Wallace, D., Wallace, R., (2000), *Life and death in Upper Manhattan and the Bronx: Toward an evolutionary perspective on catastrophic social change*, *ENVIRONMENT AND PLANNING A*, 32(7), 1245-1266.
- Wilson, W.J., (2003), "From institutional to jobless ghettos". στο R.T. LeGates και F. Stout, (Επιμ.), *The city reader* (σελ. 126-135), London, Routledge.
- Woolf, S., (1999), *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, Αθήνα, Θεμέλιο.